

Leven in niet vanzelfsprekende vrijheid

Liesbeth Noordegraaf-Eelens

Martijn van der Steen

Paul Frissen

NSOB . . .

Nederlandse School voor Openbaar Bestuur

dr. Liesbeth Noordegraaf – Eelens is docent bij de Erasmus Universiteit Rotterdam en voormalig onderzoeker denktank Nederlandse School voor Openbaar Bestuur.

dr. Martijn van der Steen is co-decaan en adjunct-directeur van de Nederlandse School voor Openbaar Bestuur.

prof.dr. Paul Frissen is bestuursvoorzitter en decaan van de Nederlandse School voor Openbaar Bestuur.

Leven in niet vanzelfsprekende vrijheid

Liesbeth Noordegraaf-Eelens

Martijn van der Steen

Paul Frissen

2012

ISBN: 978-90-75297-21-8

Inhoudsopgave

Voorwoord

pagina 4

- 1** **Als vrijheid vanzelfsprekend is**
pagina 5
- 2** **Vrijheid: twee dilemma's van de vanzelfsprekendheid**
pagina 7
- 3** **Spreken over vrijheid**
pagina 13
- 4** **Spraakverwarring en begripsvernuwing: wat is vrijheid?**
pagina 19
- 5** **Vanzelfsprekend maar niet vanzelf: het borgen van vrijheid**
pagina 29
- 6** **Conclusie:
van vanzelfsprekende vrijheid naar spreken over vrijheid**
pagina 37

Literatuurlijst

pagina 39

5 mei-lezingen

pagina 40

Voorwoord

VRIJHEID EN 5 MEI

Het Nationaal Comité 4 en 5 mei geeft richting aan herdenken op 4 mei en vieren op 5 mei. Het is daarom belangrijk begrippen als 'vrijheid' en 'bevrijding' te duiden. Dit was voor het comité de aanleiding om de Nederlandse School voor Openbaar Bestuur te vragen het begrip vrijheid in de context van 5 mei te onderzoeken en kritisch te beschouwen.

Op basis van gesprekken met experts heeft de NSOB twee krachtige en inspirerende essays geschreven, waarvoor de eindverantwoordelijkheid bij de auteurs ligt. Het eerste essay gaat over het concept vrijheid en in het tweede wordt ingegaan op het vieren van vrijheid op 5 mei. Beide essays voeden de discussie over vrijheid binnen en buiten het comité en dienen als inspiratie voor het opstellen van een memorandum voor 5 mei, zoals dat ook bestaat voor 4 mei. Met dit memorandum wil het comité de inhoudelijke basis van Bevrijdingsdag borgen en versterken.

Nationaal Comité 4 en 5 mei

1

Als vrijheid vanzelfsprekend is

Wat is vrijheid?

Op 4 mei om acht uur herdenkt Nederland zijn oorlogsslachtoffers; veel Nederlanders zijn dan twee minuten stil. Het herdenken van deze slachtoffers confronteert ons met onvrijheid in haar meest extreme vorm: bezetting door een moordende en onderdrukkende staat. Op 4 mei volgt 5 mei. Dan staan Nederlanders niet stil, maar vieren ze de bevrijding en vrijheid. De uitbundigheid van 5 mei symboliseert de opluchting en vreugde die komt met het beëindigen van onderdrukking, van wantrouwen, van angst, van oorlog, van schending van mensenrechten, van moord en van rechteloosheid.

Maar met het vieren van vrijheid komt ook vanzelf de vraag op *wat vrijheid is*. Vrijheid is meer dan een feest. Bevrijding roept onvermijdelijk de vraag op naar de betekenis van leven in en met vrijheid. Bevrijding kan een begin van vrede zijn en vrede is een voorwaarde voor vrijheid. Maar vrede is geen garantie voor vrijheid. Net zoals vrijheid meer is dan het leven zonder oorlog. Hoe we leven in en met vrijheid is geen uitgemaakte zaak, vrijheid is geen vanzelfsprekendheid. Iedereen is graag vrij, maar daarmee zijn we het nog niet allemaal. Laat staan voor altijd.

Leven in vrijheid schept mogelijkheden maar vraagt tevens om inspanningen en offers. Vandaag, morgen en in de toekomst. Daarom dwingt bevrijding ertoe dat we stilstaan bij het leven met vrijheid, zonder oorlog. Ooit, op 5 mei 1945, of op andere momenten in de geschiedenis waarop een oorlog werd beëindigd, was de bevrijding een tastbaar moment. Nederland was niet langer in handen van de bezetter; hoewel niet van het ene op het andere moment de voorraadkast gevuld was of aan andere praktische ontberingen een einde was gekomen, was de verandering van de toestand voor iedereen voelbaar. Onvrijheid en oorlog gingen over in vrijheid en vrede – in ieder geval in het grootste deel van het Koninkrijk der Nederlanden. Het contrast met Nederlands-Indië was helder: dat was

nog bezet. Vrijheid betekende vrij zijn van bezetting en vrij van oorlog. Niets meer en niets minder. Tegenwoordig is die dichotomie niet meer aan de orde. Wat is er voor in de plaats gekomen? Het leven in vrijheid lijkt een vanzelfsprekendheid. Maar is dat wel zo? Hoe zorgen we ervoor dat onze omgangsvormen niet alleen van vrijheid uitgaan, maar dat ze *vrijheid borgen*? Dit essay behandelt de vraag wat leven in vrijheid, in afwezigheid van oorlog, betekent.

Dit essay is als volgt opgezet. We beginnen met dilemma's die voortkomen uit het leven in vrijheid als deze vanzelfsprekend is geworden. Vervolgens besteden we aandacht aan de jaarlijkse '5 mei-lezingen', als vindplaats van gezaghebbende argumentaties over deze thematiek. Het zijn lezingen die aan de vanzelfsprekendheid van vrijheid voorbij gaan en handreikingen bieden om de vrijheid te bestendigen. De beschouwing van deze lezingen wordt gevolgd door een verdieping van het vrijheidsbegrip met behulp van toonaangevende denkers. Op die manier wordt inzicht geboden in de verschillende betekenissen van vrijheid. Van hieruit benoemen we een aantal manieren – maar ook vragen – om de vrijheid voorbij de vanzelfsprekendheid te waarborgen.

Vrijheid: twee dilemma's van de vanzelfsprekendheid

Waar in tijden van oorlog de betekenis en het belang van vrijheid onomstreden lijken, is de betekenis van vrijheid daarbuiten ver te zoeken en moeilijker te vinden. Beklemmende en bedreigende oorlogstijden doen verlangen naar een tijd die anders is, een tijd die deze beklemming niet kent. Wie onvrijheid voelt weet wat vrijheid is, of hoe het zou moeten zijn. Het is te vergelijken met mensen die ziek zijn en waarvoor de betekenis van gezondheid onomstreden is. Maar als we gezond zijn, is het zaak hoe ervoor te zorgen dat we het ook blijven. Dat geldt des te meer voor mensen die nooit echt ziek zijn geweest. Zij hebben niet eens de herinnering aan de beroerde ervaring van bedlegerigheid, slapte, pijn en de onzekerheid over of het ooit weer goed komt. Er is geen directe empirische evidentie over bekend, maar het is aannemelijk dat mensen die ziek zijn geweest meer aandacht hebben voor preventie, teneinde langer gezond te blijven en het moment van volgende ziekte zo lang mogelijk uit te stellen. Net zoals het goed mogelijk is dat mensen na een ziekte gezondheid anders beleven en bewust genieten van, in de ogen van anderen, willekeurige momenten in het leven. Of bijvoorbeeld meer aan goede doelen gaan geven die onderzoek doen naar 'hun' ziekte, of deze zelf oprichten en hun leven er aan wijden. Gerelateerd aan vrijheid betekent dit dat het van belang is om mensen bewust te maken van de betekenis van onvrijheid. Voor sommige mensen zal dit bewustzijn gebaseerd zijn op eigen ervaringen. Maar er zijn veel mensen die geen oorlog hebben meegemaakt en die dus voor het bewustzijn van onvrijheid afhankelijk zijn van verhalen van anderen. Een bewustzijn van onvrijheid zorgt er voor dat vrijheid niet als vanzelfsprekend wordt gezien.

Het zien van vrijheid als vanzelfsprekendheid kan tot overmoed leiden. In het boek 'De Risicosamenleving' laat Hans Boutellier op fraaie wijze zien hoe het leven in grote gezondheid – om in onze analogie te blijven – kan leiden tot maximalisatie van ongezonder gedrag. De beleving van

gezondheid is zo universeel en normaal geworden, dat mensen meer bereid zijn allerlei risico's te nemen. Zonder het besef dat ze daarmee hun gezondheid en veiligheid op het spel zetten en al helemaal zonder acceptatie daarvan: ze eisen de garantie – door anderen – van de continuïteit van hun gezondheid, ook als ze deze met hun gedrag zelf in gevaar brengen. Bungeejumpen prijkt niet voor niets als symbool op de omslag van het boek van Boutellier: in potentie levensgevaarlijk, maar het 'moet kunnen', en dan zonder risico. Indien gezonde mensen gezond willen blijven, moeten ze beseffen dat gezondheid geen vanzelfsprekendheid is en niet voor de eeuwigheid is. Net als gezondheid is vrijheid om van te genieten, maar het is geen 'free lunch'. Vrijheid vereist voor continuering op langere (of korte) termijn dus én een bewustzijn van onvrijheid én een aantal gedragsconsequenties. Het dilemma dat hiermee samenhangt, luidt als volgt:

Vanzelfsprekende vrijheid is verraderlijk.

Vrijheid spreekt nooit voor zich, maar vereist continue borging.

De vergelijking met het ziek zijn laat echter ook de keerzijde(n) van de actieve beleving van de vrijheid zien. Het tegenovergestelde van de vanzelfsprekende vrijheid – de continu besproken en geëxpliciteerde vrijheid – is eveneens niet zaligmakend. Zoals ook de ervaring van het ziek zijn niet zaligmakend is voor de beleving van gezondheid. Mensen kunnen bijvoorbeeld in het ziektebeeld blijven hangen. Als ze zich op die manier volledig gaan gedragen naar het ziek zijn – ook als de fysieke verschijnselen min of meer verdwenen zijn – dan werkt dat verlamdend. Mensen zijn dan niet meer ziek, maar hebben de ziekte vereenzelvigd. De ziekte is hun identiteit geworden. En dan zijn er ook de hypochonders of simulanten, die zich om allerlei redenen zeker voordoen dan ze zijn. Omdat ze werkelijk en oprecht bang zijn iets te mankeren, of vanwege strategische motieven. De analogie met vrijheid is dat als we vrezen dat onze vrijheid op het spel staat, dat het dan deze vrees kan zijn die de vrijheid echt in gevaar brengt. Denk aan iemand die zich opsluit in zijn huis omdat hij bang is overreden te worden als hij op straat komt. De angst om het leven te verliezen zorgt er dan voor dat iemand geen leven heeft. Het dilemma dat hiermee samenhangt, luidt als volgt:

De vrees voor het verlies van vrijheid is een potentiële bron van het verlies van vrijheid.

Het permanent spreken over vrijheid leidt tot overgevoeligheid en permanente angst voor onvrijheid, ook waar deze er niet of alleen in potentie is.

Het borgen van de vrijheid in een context van vanzelfsprekendheid

Nederland is niet meer in oorlog en is op vele manieren vrij te noemen. In historisch en in internationaal perspectief leven Nederlanders in grote vrijheid. Maar die vrijheid is geen gegeven en niet vanzelfsprekend voor eeuwig. Leven in vrijheid mag dan op dit moment in Nederland een vanzelfsprekendheid zijn, blijven leven met vrijheid is dat niet. Leven in en met vrijheid vraagt om het schipperen tussen een bewustzijn van onvrijheid en de angst om de vrijheid te verliezen. Daartoe is het nodig om voorbij de vanzelfsprekendheid te gaan en bewust te zijn van wat vrijheid is en wat er nodig is voor de borging. Maar tegelijkertijd is het nodig om niet te verzanden in overmatige explicitering, omdat het op de eigen strepen staan in de context van vrijheid per saldo leidt tot onvrijheid voor de ander. Het is daarom zoeken naar een tussenweg en dat roept onherroepelijk vragen op. Waarderen we de vrijheid voldoende, in de afwezigheid van oorlog en onvrijheid die ons er in concrete vormen mee confronteert? Zijn we er voldoende zuinig op en hoe ziet zuinigheid er in deze context eigenlijk uit? Zijn we niet te argeloos? Maar zijn we ook niet overbezorgd? De vraag naar wat vrijheid betekent bij afwezigheid van oorlog leidt concreet tot twee aangrijpingspunten die we kunnen gebruiken om op het borgen van onze vrijheid te reflecteren. Deze twee plaatsen de vanzelfsprekendheid van vrijheid 'hier' en 'nu' in perspectief door haar te relateren aan (on)vrijheid in de toekomst en (on)vrijheid elders.

Kwestie 1: (on)vrijheid in de toekomst

Bij de ervaring en borging van de vrijheid gaat het om het heden, maar vooral ook om de toekomst. Niemand zal serieus betogen dat de vrijheid in Nederland hier en nu in acuut gevaar is. Maar voor de toekomst weet niemand het zo zeker. De duurzaamheid van de vrijheid heeft zorg en aandacht nodig. Het is geboden waakzaam te zijn voor overmoed en lichtzinnigheid, omdat achterstallig onderhoud of regelrechte beschadiging van vrijheid daarvan het gevolg kunnen zijn. Maar ook moeten we beducht zijn voor overbezorgdheid en opdringend activisme die alle mogelijke bronnen van toekomstige onvrijheid in een vroeg stadium in de kiem willen smoren. Anders geformuleerd gaat het dan om de vraag hoe vrijheid beleefd en geborgd blijft in een omgeving waarin deze eerder met groot succes 'geïnstalleerd' is. Dat heeft een paradoxaal element: het 'probleem' is hier het succes van het grotendeels uitbannen van lokale onvrijheid in Nederland. Dat is in het algemeen goed gelukt. Soms zelf zo goed dat het de vraag brengt of de dagelijkse vrijheid niet teveel als 'gewoontjes' wordt ervaren. Niet omdat we individuen of de gemeenschap dat gevoel misgunnen, maar

omdat daarin de bron voor toekomstig verval van deze verworvenheid kan liggen. Het is in deze zin 'serious business'. De vrijheid is 'hier' en 'nu' niet in gevaar. En dat is precies het probleem.

Kwestie 2: (on)vrijheid elders

Een tweede probleem dat zich voordoet met de grote mate van vrijheid die wij hier en nu beleven is de omgang met onvrijheid elders. Het gaat dan om hoe we vanuit de eigen vrijheid ons verhouden tot onvrijheid en oorlog die elders de orde van de dag bepalen. Hoe verhoudt onze vanzelfsprekende vrijheid zich tot de onvrijheid van anderen? Daarmee wordt niet direct onze eigen vrijheid bedreigd – veel onvrijheid en oorlog bevindt zich op relatief 'veilige afstand' van onze eigen habitus – maar worden we wel aangesproken op gevoelens van rechtvaardigheid? Moet vanuit eigen vrijheid activisme voor de vrijheid van anderen ontstaan? En zo ja, hoe actief en direct moet dat zijn? Indirect, via internationale instituties die, als hun gezag wordt aanvaard, kunnen bijdragen aan vrede en vrijheid in nu onvrije oorlogsgebieden? Of met directe interventies, zoals we de afgelopen jaren in Libië, Irak en Afghanistan hebben gezien? En daartussen bevindt zich een groot grijs gebied met steeds hetzelfde fenomeen: de aanblik van onvrijheid vanuit een vrije omgeving en de vraag naar handelingsconsequenties van die waarneming voor de waarnemer.

Vrijheid als relationeel begrip

Deze kwesties laten zien dat het nadenken over vrijheid altijd relationeel is. Het gaat telkens om de wijze waarop onze vrijheid zich tot andere vrijheid dan wel onvrijheid verhoudt. Dit relationele is niet alleen van toepassing op het denken over vrijheid, het is ook cruciaal in het realiseren van vrijheid. Realiseren niet in termen van het bewust zijn van vrijheid, maar als het produceren van vrijheid. Zonder anderen betekent vrijheid niets. Leven in vrijheid gebeurt niet in het luchtledige, maar veronderstelt altijd anderen. Het gaat om de verhoudingen tussen individu en gemeenschap, tussen individuen en tussen gemeenschappen. Pas als er anderen zijn doet vrijheid er toe. Het is net als met geluid: wat is het geluid van een vallende boom op een onbewoond eiland? De trilling die de boom veroorzaakt is pas geluid als iemand deze hoort. Zo is het ook met vrijheid. De eenling op een 'onbewoond' eiland is zo vrij, dat het geen vrijheid genoemd mag worden. Vrijheid heeft dan geen betekenis. Vrijheid doet zich gelden in relatie tot anderen. Het is in deze relatie dat mogelijkheden en beperkingen ontstaan. Waar vrijheid in de context van oorlog en 'grote' onvrijheid eenvoudig te definiëren is als gemeenschappelijk probleem, is

dat in de context van een vrije gemeenschap veel ingewikkelder. Als een land of gemeenschap in zijn geheel wordt onderdrukt, dan absorbeert die alle aandacht voor de vrijheid en de onvrijheid. Als de onderdrukking maar groot genoeg is, dan neemt de aandacht voor spanningen tussen individuele waarden en de gemeenschap vanzelf af. Maar bij afwezigheid van dergelijke collectieve onvrijheid en de ontwikkeling van een samenleving die in haar grond en aard 'vrij' genoemd kan worden, ontstaan allerlei botsingen en spanningen op het niveau van individuele vrijheden. De vrijheid, de ruimte en het recht van de één worden dan de overlast, zorg en inbreuk van en op de ander. 'Mijn' vrijheid gaat ten koste van 'die van jou'.

Dat geldt voor individuen onderling, bijvoorbeeld voor burens, maar ook in de relaties tussen het individu en de gemeenschap. De gemeenschap is gebaat bij een open maatschappelijk debat, waarin scherpte niet geschuwd wordt, maar daar kan een individu aanstoot aan nemen. Net zoals het recht van een individu om 'te zeggen wat hij denkt' kan botsen met waarden op het niveau van de gemeenschap. Maar het kan ook andersom werken, bijvoorbeeld als waarden die op het niveau van de gemeenschap 'afgesproken' zijn – in normen, gegroeide mores of wetten – met kracht en/of geweld worden afgedwongen bij groepen die nieuw zijn, af willen wijken of anderszins bezwaren hebben tegen deze gemeenschappelijke mores. Niet voor niets is de wet bedoeld om individuen te beschermen tegen de Staat, hoewel beleidsmakers dat principe dikwijls omdraaien en de wet zien als instrument om burgers het goede te brengen of voor het kwade te behoeden. De vrijheid van het individu kan de vrijheid op het niveau van de gemeenschap schaden, maar andersom kan dat even goed. En ook de gemeenschap is geen set van universele en eenduidige waarden, maar eerder een bont palet van gegroeide en nog steeds zich ontwikkelende, gevarieerde en ambivalente uitgangspunten. Vol met subculturen, afgeleide gemeenschappen, meervoudige identiteiten en overlappende sets van waarden.

Borgen als balanceren in relaties

Het borgen van vrijheid 'hier' en 'nu', of 'later' en 'elders' betekent dat voortdurend gezocht moet worden naar het op een productieve manier vormgeven van onderlinge relaties tussen individu en gemeenschap, tussen individuen en tussen gemeenschappen onderling. De borging en/of het realiseren van vrijheid nu en in de toekomst vereisen dat vrijheid bespreekbaar is en dat er een niveau van bewustzijn is. Maar als het bewustzijn en het daaruit voortvloeiende activisme te groot wordt, als de vrijheid

te actief en dwingend wordt nagestreefd, dan ligt juist onvrijheid op de loer. Dat geldt voor de relaties tussen individuen onderling, maar ook voor landen. We kunnen ons onvrijheid elders aantrekken en door militaire interventie vrede brengen. Maar daarmee is vrijheid elders nog niet gerealiseerd. Integendeel. Onvrijheid kan er per saldo toenemen. Het vereist steeds een balanceren in dilemma's: voorbij de vanzelfsprekendheid, maar weg blijvend van het verbale geweld pro vrijheid. Anders wordt het activisme voor de vrijheid tragisch, ondanks de goede bedoelingen. In het vervolg van dit essay gaan we op zoek naar de contouren van de balans. Eerst door te kijken naar het jaarlijkse moment waarop vrijheid expliciet en voorbij de vanzelfsprekendheid wordt gemaakt: de 5 mei-lezingen. Vervolgens door analyse van teksten van wetenschappers en filosofen, waarbij we hun uitspraken over de mechanismen van vrijheid vertalen naar mogelijkheden voor borging.

3 Spreken over vrijheid

Een eerste manier om inzicht te verwerven in het borgen van vrijheid is een beschouwing van de 5 mei-lezingen. Jaarlijks wordt de lezing gehouden door een gezaghebbend (inter)nationaal persoon. In deze lezingen wordt de relationaliteit van vrijheid impliciet of expliciet benoemd. Voorbeelden van het laatste zijn de lezingen van Wim van de Donk en Frans Timmermans. Van de Donk (2008, p. 9) zegt over vrijheid het volgende:

Mensen zijn bedoeld als relationele wezens. Vrijheid wordt beleefd in verbondenheid met anderen en veronderstelt dus ook verantwoordelijkheid, al is het alleen maar omdat de vrijheid van de een ten koste kan gaan van die van een ander.

Een treffend citaat van Timmermans (2009, p.9) luidt als volgt.

Als 'wij' ontbreekt voelen we ons nutteloos als soldaten zonder een regiment, als het 'ik' ontbreekt, komen we al gauw terecht in de raderen van een totalitair regime.

De 5 mei-lezing is geen vrijblijvende lezing. De lezingen zijn reflexief en vormen niet alleen een onderdeel in de kennisopbouw, maar zijn ook een daad in het sociale systeem. Ze beschrijven de wereld niet alleen, maar interveniëren daar ook in. Veel lezingen besteden expliciet en impliciet aandacht aan wijzen waarop vrijheid in de samenleving vorm kan krijgen en stellen daarmee de vanzelfsprekendheid van vrijheid ter discussie. Er worden toonaangevende voorbeelden genoemd van wijzen waarop mensen zich in vrijheid ten opzichte van elkaar kunnen en zouden moeten verhouden. Het is vaak een impliciete of expliciete waarschuwing tegen het 'als vanzelfsprekend' zien van de vrijheid. Deze waarschuwing wordt geconcretiseerd aan de hand van voorbeelden hoe het borgen van vrijheid vorm kan krijgen.

Koningin Beatrix heeft op 5 mei 1995 de eerste 5 mei-lezing gegeven. Zij legt daarin het verband tussen vrijheidszin en volharding. Zij wijst op het belang van zich verantwoordelijk voelen en respect hebben voor elkaar. Vrijheid wordt door de Koningin verbonden met trouw aan het *geweten* en trouw aan de *grondwet*. Het zijn het *geweten* en de *grondwet* die hier als ijkpunt worden gebruikt om vorm te geven aan de relatie en het borgen van vrijheid. Bernard de Montferrand (1999) bewandelt de weg tussen individu (*ik*) en collectief (*ander*) via de deugden. Het gaat dan niet om privé-deugden, maar om *burgerlijke deugden*. Burgerlijke deugden overstijgen de privédeugden omdat ze zich ook begeven op het snijvlak van individu en collectief. Het leven in een maatschappij vereist een ethiek die in wezen een cultuur is van respect voor anderen en van *solidariteit*. Deze deugden die voortvloeien uit een gemeenschapsgevoel staan onder druk. Dat komt omdat het verband tussen individu en gemeenschap in een ‘geglobaliseerde’ gemeenschap nog te weinig is doordacht en doorleefd. De gewenste solidariteit om een dergelijke gemeenschap in stand te houden is nog niet of in onvoldoende mate ontwikkeld. Gevolg is dat teveel vanuit het individu en te weinig vanuit de (internationale) gemeenschap gedacht wordt. Vrijheid borgen vraagt dan ook om extra aandacht voor *internationale instituties* zoals de Verenigde Naties en het Internationaal Gerechtshof. Het zijn deze instituties die een bijdrage kunnen leveren aan het leven in vrijheid in een geglobaliseerde samenleving; zij kunnen de brug slaan tussen individu en gemeenschap. Cynthia Schneider (2000) benadrukt onder andere het verschil tussen *moraal* en *gedrag*. Het zijn allebei manieren om vorm te geven aan de relatie tussen ‘ik’ en ‘ander’, ze kunnen samenvallen, maar verschillen ook fundamenteel van elkaar. Moraal kan niet afgedwongen worden door de wet, gedrag wel. Als de moraal niet als ankerpunt fungeert om de relatie tot de ander vorm te geven, dan is het aan de wet om dat te doen en zo de vrijheid te borgen. Frits Korthals Altes (2001) legt het verband tussen de afwezigheid van angst en vrijheid. Zijn verhaal sluit aan bij dat van Bernard de Montferrand. Angst ontstaat omdat democratische regels moeten worden afgedwongen en niet vrijwillig worden nageleefd. Het vrijwillig naleven van die regels komt met de *burgerzin*. Burgerzin waarbij een individu zich bekommert om de democratie is in deze samenleving niet of hoogstens gebrekkig aanwezig. Dat is ook logisch, want in een pluriforme samenleving is dit moeilijk(er) te realiseren. Een pluriforme samenleving vraagt om het tolereren van de ander (ruimte maken voor de ander) en niet om de toegeeflijkheid (ondergeschiedt maken aan de ander). Deze lijn is ook te vinden in de lezing van Prins Willem Alexander (2005). Verschil tussen ‘ik’ en de ‘ander’ kan leiden tot angst, maar vraagt even-

eens om moed, of zoals de Prins het formuleert *civilcourage*. Jan Pronk (2007) bepleit het beter verdelen van de vrijheid. Wij hebben de vrijheid te veel voor onszelf gehouden en te weinig gedeeld en om deze vrijheid voor ons te houden is de veiligheid verabsoluteerd. Dat betekent dat we ons afsluiten van anderen in plaats van te zoeken naar een balans. Door gerichtheid op onze vrijheid heeft de (vrijheid van de) ander wereldwijd te weinig aandacht gekregen. Het borgen van onze vrijheid hier gaat dan ten koste van het realiseren van de vrijheid elders. De internationale dimensie van de vrijheid is ook te vinden bij Jaap de Hoop Scheffer (2011). De Hoop Scheffer houdt een pleidooi voor een toekomstbestendig vrijheidsbegrip, waarbij de ander niet alleen andere landen zijn, maar ook andere *generaties*. Hij is er van overtuigd dat jongeren hun verantwoordelijkheid voor de vrijheid zullen nemen. Frans Timmermans benadrukt in zijn eerder aangehaalde lezing dat vrijheid vraagt om nieuwsgierigheid, om interesse in hoe een ander denkt en doet. Zijn generatie werd 'geplaagd' door een in vooroordelen verankerd beeld van *de Duitser*. Bij de generatie van zijn kinderen heeft *de Duitser* plaatsgemaakt voor een Duitser en vooroordelen veranderd in interesse.

De bovenstaande beschouwingen leggen het accent op het leven in *vrijheid zonder oorlog*. Zij benadrukken dat vrijheid geen vanzelfsprekendheid is en dat het borgen van vrijheid vraagt om inspanningen. Daarnaast is er ook een aantal lezingen dat de nadruk legt op een bewustzijn van *onvrijheid*: zowel in Nederland als elders. Pas als we weten wat onvrijheid is kunnen we met elkaar in vrijheid leven is een boodschap die aan bod komt in de lezingen van Alexander Rinnooy Kan (2003) en Carl Niehuis (1998). Een bewustzijn van onvrijheid kan bijdragen aan het anders inrichten van relaties teneinde vrijheid te bevorderen. Rinnooy Kan legt daarbij eveneens nadruk op economische vrijheid. Deze vrijheid moeten we niet alleen voor onszelf houden, maar ook anderen gunnen zodat hun economieën kunnen bloeien. Volgens Niehuis is het van belang het verleden en de daarbij behorende onvrijheden als referentiepunt te gebruiken omdat vrijheid zelf niet disciplineert. Dat gebeurt pas als vrijheid gerelateerd wordt aan onvrijheid. Als, in de context van deze lezing, 5 mei gerelateerd is aan 4 mei. Als we de 5 mei-lezingen relateren aan de eerdergenoemde kwestie – de vanzelfsprekendheid 'hier' en de onvrijheid daar en straks – dan kan ruwweg de volgende indeling worden gemaakt. De volgende borgingsmechanismen worden door de verschillende '5 mei-lezers' genoemd voor het actief omgaan met vrijheid, ook of juist in een context waarin die voor ons vanzelfsprekend is.

Positieve en negatieve vrijheid

Als we de omgangsvormen die in deze lezingen worden aangedragen op een meer abstract niveau categoriseren, dan zien we dat er een aantal omgangsvormen is dat vooral inzet op het borgen van de vrijheid en een aantal vormen dat zich richt op het voorkomen van onvrijheid. We kunnen de lezingen relateren aan het verschil dat door Isaiah Berlin wordt gemaakt tussen positieve en negatieve vrijheid. Positieve vrijheid is dan meer gerelateerd aan het borgen van vrijheid, negatieve vrijheid aan het beperken van onvrijheid.

Bij *negatieve vrijheid* – vrijheid van – is sprake van vrijheid van interventies in het handelen. Tot op zekere hoogte geldt: hoe minder interventies, hoe meer vrijheid. Bij interventies kan gedacht worden aan militaire interventies, in tijden van oorlog, maar ook in vreedstijd kan sprake zijn van interventies. De sprekers die op 5 mei vooral inzetten op onvrijheid, zijn de sprekers die de negatieve vrijheid in de aandacht plaatsen. In een groot aantal gevallen is de interventie – beperking van de negatieve vrijheid – overigens nodig om vrede en vrijheid te garanderen. Ook in een vrij land zal er dus nooit sprake zijn van volledige negatieve vrijheid.

Positieve vrijheid is niet de vrijheid van, maar de vrijheid tot. Het gaat dan niet om de afwezigheid van interventies maar om de aanwezigheid van handelingsperspectieven, om vrijheid als mogelijkheid. Dat bij positieve vrijheid sprake is van de aanwezigheid van mogelijkheden die handelingsperspectieven schetsen en niet van interventies die beperken betekent niet dat zonder meer alles gedaan kan worden. Ook positieve vrijheid kan vragen om beperkingen, bijvoorbeeld om disciplineren. Positieve en negatieve vrijheid kunnen gelden op verschillende niveaus. Het kan gaan over vrijheden tussen individuen, tussen individu en gemeenschap, tussen individu en overheid, tussen overheden, tussen idealen.

Het categoriseren van de vrijheden in positieve en negatieve vrijheid biedt mogelijkheden om te reflecteren op het leven in vrijheid met of zonder oorlog. Het is een onderscheid dat met name waardevol is als referentiepunt om te bepalen over wat voor soort vrijheid het gaat. Het onderscheid kent echter ook zijn beperkingen. Het categoriseert omgangsvormen en benadrukt de relationaliteit van het vrijheidsbegrip, maar verklaart ze niet. Waarom benadrukken sommige sprekers solidariteit en weer andere sprekers deugden? Waarom kiest de ene spreker voor de internationale gemeenschap en de andere voor Nederland? Waarom benadrukt de ene spreker juist de rol van het individu en de ander weer die van de gemeen-

schap? Waarom gaat het volgens de een om disciplineren en volgens de ander om het handhaven van de wet? Achter elke omgangsvorm lijken veronderstellingen schuil te gaan over hoe de wereld werkt of hoort te werken, over wat voor mensen wij zijn en hoe wij ons tot elkaar horen te verhouden, en over de betekenis van vrijheid. Het in kaart brengen van deze waardeoriëntaties en wereld- en mensbeelden vertelt iets over 'wat vrijheid is' en schetst de daaruit voortvloeiende handelingspatronen. In de volgende paragraaf bespreken we vier gezichten van vrijheid. Ze werpen allemaal een eigen blik op het leven in en met vrijheid.

4

Spraakverwarring en begrips- vernaauwing: wat is vrijheid?

Waarom benadrukt de ene spreker het individu en de andere spreker de institutie? Waarom omarmt de ene de democratie en de ander de wet als manier om vorm te geven aan vrijheid? Gedeeltelijk is dat ongetwijfeld arbitrair. Elke spreker wil een eigen verhaal vertellen en zal op zoek gaan naar een eigen invalshoek voor vrijheid. Maar de eigen invalshoek moet niet alleen gezien worden in relatie tot de andere sprekers. Spreken over vrijheid is ook altijd een identiteitskwestie. De vrijheidsopvatting van iemand zegt namelijk hoe die persoon in het leven staat. Of hij of zij een meer neo-liberale of een meer democratische vrijheidsopvatting heeft, of volgens hem vrijheid primair de verantwoordelijkheid is van individuen of van instituties. Deze vrijheidsopvattingen kunnen in elkaars verlengde liggen, maar dat hoeft niet per se het geval te zijn. Door waardepatronen en daarbij behorende vrijheidsopvattingen in kaart te brengen willen we hier aandacht besteden aan het vrijheidsbegrip en de daarbij behorende handelingsperspectieven. We doen dat door vier vrijheidsbegrippen en de daarbij behorende mens- en wereldbeelden te bespreken. Om het onderscheid tussen deze vrijheidsbegrippen scherp in beeld te krijgen maken we een onderscheid tussen een vrijheidsbegrip dat de verantwoordelijkheid voor vrijheid primair legt bij het individu en een vrijheidsbegrip waarbij de verantwoordelijkheid voor het realiseren van vrijheid primair bij de instituties wordt gelegd. Omdat we bij de verschillende kwesties een onderscheid maken tussen vrijheid 'nu' en vrijheid 'later', dan wel vrijheid 'hier' en vrijheid 'elders' is vrijheid altijd gesitueerd in tijd en ruimte. Vrijheid is er op verschillende plaatsen en in verschillende tijden. Het tweede onderscheid dat we maken hangt daar dan ook mee samen. Als vrijheid in alle tijden en op alle plaatsen geacht wordt hetzelfde te zijn, dan is er sprake van eenduidigheid. Als vrijheid in alle tijden en op alle plaatsen juist een eigen invulling krijgt, dan is er sprake van meervoudigheid. Het bij elkaar brengen van beide onderscheiden zorgt voor een kwadrant.

	<i>Eenduidig</i>	<i>Meervoudig</i>
<i>Individu</i>	Moraal: universalisme	Mens: individueel burgerschap
<i>Institutie</i>	Markt: liberalisme	Macht: democratische rechtsstaat

Mens: individueel en meervoudig

Voor een vrijheidsbegrip dat én gebaseerd is op het individu én op meervoudigheid kan het werk van Hannah Arendt als inspiratiebron fungeren. Volgens Arendt zijn alle individuen gelijk in hun verschil. In haar werk staan twee begrippen centraal: het 'begin' dat staat voor het nieuwe en het 'verschil'. Voor Arendt is elk leven een nieuw leven omdat het verschilt van andere levens. Deze uniciteit maakt alle mensen uniek en daarin zit de gelijkheid tussen mensen. Het is deze uniekheid waarin de vrijheid zit, mensen zijn niet te reduceren tot elkaar. Hoe het leven zal lopen is niet voorspelbaar en in deze onvoorspelbaarheid zit de vrijheid. Mensen leiden geen leven van anderen, maar leiden een eigen leven. Arendt is kritisch ten opzichte van menselijk handelen dat deze onvoorspelbaarheid teniet probeert te doen en zodoende het verschil en daarmee de vrijheid beperkt. Ze refereert in dat verband aan statistische voorspellingen die in hun voorspelling normatief zijn. In de verkondiging hoe de gemiddelde Nederlander zich zal gedragen, zit direct een oordeel over wie dan van dit gemiddelde afwijkt. Het vellen van dit oordeel wijkt af van de vrijheid.

Arendt refereert met haar denken aan het leven in de Griekse polis en het daar gevoerde publiek-politieke debat. Dat is voor haar de ruimte waar vrijheid zich kan manifesteren. Dat komt omdat in dat debat iedere (beargumenteerde) overtuiging een eigen plaats heeft, en omdat de uitkomst van het debat niet vast ligt. Waar het om gaat is dat het debat telkens weer iets nieuws op kan leveren. Het is deze mogelijkheid van meervoudigheid die de vrijheid karakteriseert. Iedereen neemt in dit debat een eigen positie in, en het is dit verschil dat de mensen gelijk maakt. Bovendien kan elke uitkomst van het debat en daarmee de positie die in het debat wordt ingenomen weer ter discussie worden gesteld. Leven in vrijheid betekent dat we telkens weer zoeken naar manieren om onze huidige positie ter discussie te stellen, en daar hoort bij dat we ons ook steeds kwetsbaar opstellen voor kritiek van anderen. Wat de uitkomst zal zijn van het debat is niet vooraf duidelijk en doet er ook niet toe. Leven in vrijheid betekent juist dat de uitkomst van het debat niet vooraf vastgelegd kan worden.

Op het eerste gezicht kan de invulling van vrijheid op basis van het werk van Arendt vanzelfsprekend lijken. Iedereen vindt dat er ruimte moet zijn om bestaande punten ter discussie te stellen en dat mensen allemaal eigen ruimte verdienen en dat geen enkel mens dezelfde is. Als we echter wat verder kijken, dan zien we dat deze opvatting ook kwetsbaar is. De mens blijkt helemaal niet zo goed in staat om met zijn menselijke conditie van vrijheid te leven. Het leven met vrijheid brengt door het verschil en de onvoorspelbaarheid ook onzekerheid met zich mee. Zaken kunnen anders

lopen dan verwacht zonder dat we weten wat dat andere dan is. De confrontatie met deze andersheid toont zich in confrontaties met andere landen, andere culturen, nog onbekende geloven en onbestemde toekomstscenario's. Onbekendheid kan onzeker maken over de eigen toekomst. Mensen zijn zich er in toenemende mate van bewust dat zij niet weten hoe het leven van hun kinderen eruit zal zien. Het leven van de kinderen is geen herhaling van het leven van de ouders. Leven met deze onzekerheid is veeleisend en toont op radicale wijze wat het leven in vrijheid van mensen verlangt. Het is immers verleidelijk en op bepaalde punten ongetwijfeld verstandig om onzekerheid zoveel mogelijk te beperken, maar vanuit het perspectief van vrijheid kan dat kritisch bekeken worden. Maar als vruchtbare onzekerheid omslaat in angst, dan is de verleiding groot om door een beperking van de vrijheid ook de onzekerheid te beperken. Deze invulling van vrijheid kan als ijkpunt worden gebruikt om het vormgeven van vrijheid te beoordelen. De vraag die dan gesteld moet worden is of we ruimte geven aan de menselijke conditie van het verschil en hoeveel verschil draagbaar is. In tijden van oorlog kan de balans doorslaan naar een onacceptabele beperking van de vrijheid. Er waren groepen mensen die categorisch werden buitengesloten, het verschil werd onderdrukt of juist stigmatiserend uitvergroot. De onderdrukking of stigmatisering van het verschil doet zich ook gelden in relaties tot andere landen en andere culturen. Als we de vanzelfsprekendheid van onze vrijheid ter discussie willen stellen dan moeten we in lijn met dit denken een aantal vragen stellen. Krijgt het verschil tussen individuen in onze samenleving voldoende ruimte? Is de ruimte voor het verschil tussen individuen geborgd in de toekomst? Krijgt het verschil tussen individuen elders voldoende ruimte?

Markt: institutioneel en eenduidig

Een tweede manier om leven in vrijheid vorm te geven is de vrije markt. Cruciaal in deze benadering is wat de 18de eeuwse econoom Adam Smith de onzichtbare hand noemt. Deze onzichtbare hand bevindt zich op institutioneel niveau, en zorgt er voor dat individuele belangen – op een onzichtbare wijze – worden afgestemd op elkaar. Het uitgangspunt hierbij is dat als mensen hun eigen belangen nastreven, dat dit zal leiden tot het gewenste resultaat, zonder dat het individu zich actief inzet voor het overkoepelend belang. Hoewel dit denken in eerste instantie individu gericht kan lijken is het dus institutioneel. Markten vragen om ingrijpen, om regulering, om toezicht. Ergo, beperkingen zijn nodig op institutioneel niveau om vrijheid op individueel niveau mogelijk te maken. Wat individuen den-

ken of doen speelt in principe geen rol: vrijheid betekent in dit geval de mogelijkheid je eigen belang na te streven. En deze vrijheid is mogelijk en wenselijk omdat de *invisible hand* zorgt voor het optimale resultaat. Adam Smith refereert aan de *Invisible hand* in zijn *Wealth of Nations*, maar zijn tijdgenoot Bernard Mandeville drukt het nog krachtiger uit in *The Fable of the Bees* met de uitspraak: 'private vices, public virtues'. Neo-liberaal gedachtegoed borduurt voort op deze veronderstelling. Het marktmechanisme is het mechanisme dat volgens neo-liberalen hoort bij een vrije samenleving. De bijbehorende universele pretenties zijn dat de *invisible hand* en later het marktmechanisme zorgen voor een optimale afstemming van individuele belangen en verlangens.

De principes die aan deze vrijheidsopvatting ten grondslag liggen zijn nog steeds van kracht. Dat komt omdat voor velen een vanzelfsprekende link tussen vrijheid en verlangen bestaat. Vrijheid is datgene doen wat je wilt, en je hebt vrijheid als je dat ook kunt doen. Het 'enige' wat van mensen verlangd wordt is dat zij hun eigen verlangens en belangen nastreven. Leven in vrijheid zou in dit geval betekenen dat belemmeringen om verlangens na te streven zoveel mogelijk beperkt moeten worden, de confrontatie met de ander wordt geminimaliseerd ten einde een optimaal resultaat te krijgen. Als deze confrontatie al plaats vindt dan is dat door concurrentie die er ook voor zal zorgen dat de zwakkere partij het loodje legt. In de concurrentie zien we overigens een van de 'gewelddadige' eigenschappen van deze ideologie die over het algemeen als de ideologie van een vrije samenleving wordt gezien.

Het is verleidelijk om deze visie op vrijheid als egocentrisch neer te zetten. Dat is aan de ene kant terecht, tegelijkertijd doet het ook onrecht aan de mogelijkheden die er wel inzitten. Het kan namelijk ook gezien worden als oproep om ruimte te creëren voor andere belangen. Internationale handelsverdragen die ervoor moeten zorgen dat handel met landen mogelijk is om zo de economische vrijheid te bevorderen sluiten aan bij deze perceptie van vrijheid. Het gaat dan om de relatie tussen 'vrijheid' hier en 'onvrijheid' daar. De lezing van Alexander Rinnooy Kan (2003) wijst hier ook op. Daarnaast is het van belang om te wijzen op ander werk van de founding father van dit denken: Adam Smith. Smith heeft niet alleen de *Wealth of Nations* geschreven, maar ook *The Theory of Moral Sentiments*. Hierin construeert hij een levenshouding die het streven naar eigenbelang als vanzelf beschouwt. Dit laatstgenoemde boek gaat namelijk over deugden en over de wijze waarop mensen zich in een samenleving ten opzichte van elkaar horen te gedragen. Als die twee gedachten aan elkaar gekoppeld worden dan zijn mensen geen 'egoïsten' die handelen uit eigen belang, het zijn

juist deugdzame mensen die het 'eigen belang' nastreven. De in de 5 mei-
lezingen genoemde begrippen als burgerzin, burgerlijke deugden en
zivilcourage zouden hier dan ook niet misstaan. De *wederkerigheid* wordt
dan niet alleen door het marktmechanisme georganiseerd, maar juist ook
door de burgers die deugdzzaam handelen. De vrijheid van het eigenbelang
wordt dan door de deugdzzaamheid ingeperkt.

Als we teruggaan naar het ter discussie stellen van de vanzelfsprekend-
heid van vrijheid 'hier' en 'elders', dan roept dat een aantal vragen op.

Krijgt het marktmechanisme hier de ruimte die het nodig heeft?

Hoe borgen we de ruimte voor het marktmechanisme in de toekomst?

Is er elders ruimte voor het marktmechanisme?

Moraal: individu en eenduidig

Een volgende variant van vrijheid is geworteld in de moraal en heeft als
inspiratiebron het werk van de 18de eeuwse filosoof Immanuel Kant. Vrij-
heid is hier gebaseerd op een handelingsprincipe: de *categorische imperatief*.
Dat is een richtlijn (imperatief) die altijd (categorisch) doorslaggevend zou
moeten zijn bij het handelen en die geformuleerd kan worden als: 'doe dat
een ander niet wat jij niet wilt dat u geschiedt'. Het handelingsperspectief
dat hieruit voortvloeit, is eenduidig omdat het altijd en overal geldt. Anders
gezegd: behandel een ander alleen zoals je zelf behandeld zou willen wor-
den. Daar wordt nog aan toegevoegd dat een ander nooit alleen als middel
behandeld mag worden, maar ook altijd als doel op zich. Deze richtlijn
die iedereen waarschijnlijk op een bepaalde manier zal herkennen en die
velen mogelijk gebruiken, wordt door Kant radicaal doordacht. Het gaat
Kant namelijk niet alleen om het vellen van een oordeel over de specifieke
situatie, maar om het vellen van een universeel oordeel. Dat betekent dat
bijvoorbeeld een leugentje om bestwil niet tot de mogelijkheden behoort.
De consequentie van een leugentje om bestwil zou zijn dat iedereen mag
liegen en dan is het niet langer mogelijk om een onderscheid te maken
tussen wat waar is en wat niet waar is. Door op deze manier oordelen te
doordenken komt de categorische imperatief uiteindelijk terecht bij de
moraal, bij een ultiem en universeel oordeel over en onderscheid tussen
'goed' en 'kwaad'. Het goede is dat wat in alle situaties is toegestaan, het
slechte is dat wat in geen enkele situatie kan. Leven in vrijheid zou dan
een leven zijn conform het goede, mensen kunnen er dan zeker van zijn
dat hun manier van leven overal en altijd van toepassing is. Het 'goede' en
het 'kwade' kunnen gezien worden als individu overstijgend omdat zij
altijd gelden. Dat geldt zelfs in extreme gevallen. Kants gedachten worden
vaak ter discussie gesteld met het volgende voorbeeld. Stel dat een gezin

onderdak biedt aan een Joodse familie en er wordt aan de deur geklopt. Als de aankloppende Nazi-officier dan vraagt of er een familie onderduikt, dan is het volgens Kants theorie zaak om dat te bevestigen. Liegen mag niet, nooit niet, nu niet. Het gaat bij Kant om de principes en niet om de gevolgen. Ook niet als dat betekent dat de onderduikers als gevolg van het vertellen van de waarheid de dood in de ogen kijken. Tegelijkertijd dient opgemerkt te worden dat het ter dood brengen van een Joodse familie evenmin in Kants denken past. Liegen mag niet, doden mag ook niet, nu niet, hier niet, nooit niet, elders niet. De categorische imperatief draagt dus alleen bij aan vrede en vrijheid als zij categorisch wordt toegepast. Leven in overeenstemming met de categorische imperatief brengt alleen dan vrijheid als iedereen het goede doet (en dat is maar zeer de vraag). Deze kritiek op dit vrijheidsbegrip betekent niet dat het geen belangrijke inspiratiebron kan zijn voor het vormgeven van vrijheid. Om te beginnen is de categorische imperatief een belangrijk ijkpunt om ruimte te geven aan anderen. De ruimte die je voor jezelf wenst is ook de ruimte die je voor een ander wilt creëren. Dat geldt zowel op het niveau van individuen als op het niveau van landen. Daarnaast zien we dat er wetgeving is die bij kan dragen aan het afdwingen van de moraal, maar dan via het afdwingen van gedrag. In haar lezing maakte Cynthia Schneider het onderscheid tussen moraal en gedrag. Moraal kan niet afgedwongen worden, gedrag wel. Een verdrag als het Verdrag tot Bescherming van de Rechten van de Mens en Fundamentele Vrijheden ligt in deze lijn. Het is een manier om alle mensen in alle landen ruimte te bieden een eigen leven te leiden. Als we de vanzelfsprekendheid van vrijheid vanuit dit perspectief ter discussie stellen dan betekent het dat we aan al onze handelingen de eis van universaliteit en eenduidigheid opleggen. Dat betekent dat we ons het volgende moeten afvragen. Handel ik nu zoals ik in elke situatie zou kunnen handelen? Handel ik nu zoals ik ook in de toekomst zou kunnen handelen? Handelt men elders zoals men ook hier zou kunnen handelen?

Macht: institutioneel en meervoudig

Een vierde manier om verhoudingen op een vreedzame manier in vrijheid te organiseren is die van de democratische rechtsstaat. In dit geval is sprake van een meervoudig vormgeven van de vrijheid op een institutioneel niveau. Hoe de omgangsvormen eruit zullen zien is niet duidelijk. Het is wel duidelijk op wat voor wijze deze omgangsvormen tot stand komen. Vrijheid wordt gevormd door 'instituten' en kan telkens weer anders worden ingevuld. In een democratie worden de verschillende stemmen op elkaar afgestemd. Het is de democratische rechtsstaat die bemid-

delt tussen de individuen. De democratische rechtsstaat is doordrenkt van de gedachte dat de staat nooit mag worden geregeerd vanuit één opvatting van het goede leven, in de democratische rechtsstaat is altijd plaats voor meervoudigheid. Al het andere, ook als het om een minderheid gaat, verdient een plek binnen de open samenleving en uiteindelijk, via verkiezingen, binnen de staat. Zelfs wanneer de vrijheidsopvatting van bepaalde minderheden door anderen als beperkend of bedreigend wordt ervaren. Die verdeeldheid in de samenleving weerspiegelt zich in het parlement, waarbinnen nooit overeenstemming zal bestaan over welk vrijheidsprincipe nu het juiste is.

De vrijheid in een democratie toont zich ook in wat de filosoof Claude Lefort 'de lege plek van de macht' noemt. De macht wordt hoogstens tijdelijk bezet door bestuurders met eigen opvattingen over 'hoe het moet', maar de democratie als geheel is erop gericht te garanderen dat bestuurders altijd door een ander kunnen worden vervangen. Iedere burger heeft de vrijheid ernaar te streven de staat, het parlement en het bestuur, te bemannen en de staat mag niemand die vrijheid afnemen. Zo ontstaat er in een vrije staat altijd strijd om *macht*.

Zodra politici zijn verkozen tot bestuurder, de machtsstrijd 'gewonnen hebben', mogen deze bestuurders niet alles doen wat naar hun inzicht belangrijk is. Juist omdat de staat de mogelijkheid heeft de vrijheid te beperken, hij bezit immers het geweldsmonopolie, is het vanuit de naam van de vrijheid logisch (en noodzakelijk) dat de burger tegen de staat wordt beschermd. De verschillende rollen van de overheid zijn vervat en in verhouding gebracht in de grondwet, die benoemt wat de staat is, mag doen en wat de staat moet beschermen. De grondwet benoemt zowel de inrichting van de staat als de individuele (grond-)rechten van burgers. Deze grondrechten dient de overheid te beschermen. Mocht de overheid grondrechten schenden, dan kan de burger de overheid via de rechter – in beperkte mate – tot de orde roepen. Op deze manier krijgt in ieder geval de wederkerigheid in machtsverhouding enigszins vorm.

Vrijheid en democratische rechtsstaat betekenen zodoende dat de staat alle verschillende vrijheidsopvattingen toestaat en zelfs incorporeert in de vertegenwoordigende organen, mits het bestaan van deze verschillende opvattingen niet leidt tot schending van vrijheden. Vrijheid betekent ook dat alle in een samenleving bestaande vrijheidsopvattingen in gelijke mate aanspraak mogen maken op de (uitvoerende en wetgevende) macht. Vrijheid betekent tot slot dat, zodra een of meer partijen de uitvoerende macht bezetten, deze partijen nooit de individuele rechten van de burgers kunnen schenden. Via al deze verschillende arrangementen beschermt de

democratische rechtsstaat als geheel de vrijheid van het individu zonder hierbij vanuit één vrijheidsopvatting te opereren. Er is weliswaar een ondergrens: de grondwet. Maar parlement en bestuur mogen ook deze grondwet ter discussie stellen.

Als we vanuit dit perspectief naar de vanzelfsprekendheid van de vrijheid kijken, dan komen drie andere vragen aan bod. Is de lege plaats van de macht geborgd? Is in de toekomst de lege plaats van de macht geborgd? Is elders de lege plaats van de macht geborgd?

Vragen naar vrijheid

De 5 mei-lezingen tonen een variëteit in vrijheidsbegrippen en onderliggende mechanismen van de vrijheid. In dit onderdeel hebben we deze variëteit geduid door te zoeken naar de waarde- en mensbeelden die aan het vrijheidsbegrip ten grondslag liggen. Vier vrijheidsbegrippen zijn in kaart gebracht die alle vier een ander beeld geven van de vrijheid. De bespreking van elk vrijheidsbegrip eindigde met een aantal vragen die als handvatten kunnen fungeren bij het vormgeven van onze vrijheid, maar vooral ook aan onze verhouding ten opzichte van vrijheid in de toekomst en vrijheid elders. Deze vragen zijn in het schema hiernaast samengevat.

De verschillende vragen die de vanzelfsprekendheid van de vrijheid 'hier' en 'nu' ter discussie stellen zijn gericht op het borgen van de vrijheid. Zij geven een overzicht van de vrijheden die al dan niet op het spel staan: hier en nu, maar ook elders en in de toekomst. Het zijn vragen die ons kunnen helpen bij een analyse van de 'staat van de vrijheid' en de duurzaamheid daarvan. De vragen geven richting aan het ingrijpen op individueel en institutioneel niveau in het geval een van de vrijheden niet of onvoldoende gerealiseerd is. Is de plek van de macht leeg en is deze voldoende geborgd? Werkt het marktmechanisme goed en wordt het (niet) verstoord? Valt te verwachten dat deze elementen ook op langere termijn behouden blijven, of liggen daar zorgen? Is er sprake van balans tussen hier en elders, en wat zijn de mogelijkheden om elders te interveniëren?

Vragen naar vrijheid	
<i>Mens: burgerschap</i>	<p>Krijgt het verschil tussen individuen in onze samenleving voldoende ruimte? Is de ruimte voor het verschil tussen individuen geborgd in de toekomst? Krijgt het verschil tussen individuen elders voldoende ruimte?</p>
<i>Markt: liberalisme</i>	<p>Krijgt het marktmechanisme hier de ruimte die het nodig heeft? Hoe borgen we de ruimte voor het marktmechanisme in de toekomst? Is er elders ruimte voor het marktmechanisme?</p>
<i>Moraal: universalisme</i>	<p>Handel ik nu zoals ik in elke situatie zou kunnen handelen? Handel ik nu zoals ik ook in de toekomst zou kunnen handelen? Handelt men elders zoals men ook hier zou kunnen handelen?</p>
<i>Macht: democratische rechtsstaat</i>	<p>Is op dit moment de lege plaats van de macht geborgd? Is in de toekomst de lege plaats van de macht geborgd? Is elders de lege plaats van de macht geborgd?</p>

Welke legitimiteit bestaat daarvoor? Welke beperkingen zijn er? De argumentaties die we in de wetenschappelijke en filosofische literatuur vinden benutten we dan niet om 'uit te leggen' welk vrijheidsconcept aan de orde is en wat van daaruit voorgeschreven acties zijn, maar om de stand van zaken met de vrijheid (hier, nu, elders en in de toekomst) kritisch te bevragen. Het zijn vragen waarmee we het kritische gesprek over de vrijheid kunnen voeren. Om daarmee de vanzelfsprekendheid voorbij te gaan, zonder in overgevoeligheid of voor de vrijheid destructief activisme te vervallen.

5 *Vanzelfsprekend maar niet vanzelf: het borgen van vrijheid*

We begonnen dit essay met een referentie aan 4 en 5 mei. Na de bespreking van het hoe en het wat van de vrijheid kunnen we terugblikken op de betekenis van 5 mei voor de vrijheid. Het is het ultieme markeringspunt van de vrijheid: het fysieke en temporele moment waarop de vrijheid niet vanzelfsprekend is, maar juist besproken, gevierd en door sommigen zelfs bejubeld wordt. 5 mei is in die zin een 'gemakkelijke' dag, hoewel er uiteraard grote vragen zijn over de wijze waarop de dag zodanig invulling kan krijgen dat er gedurende het jaar dat er op volgt de vrijheid een impuls krijgt en onder de aandacht blijft.

De dagen die volgen op 5 mei zijn in die zin veel lastiger als het gaat om het borgen van de vrijheid. Of 21 maart. Of 18 juni. Vrijheid is een dagelijks proces, dat door het jaar heen op allerlei momenten invulling moet krijgen. Het gaat niet (alleen) om omgangsvormen van de vrijheid, noch uitsluitend om het definiëren van wat de vrijheid dan is. In dit laatste deel van het essay gaan we daarom in op twee thema's die de kracht van 5 mei als impuls voor een actieve vrijheidsbeleving gedurende het jaar kunnen vergroten.

Op 5 mei gaat het om een overkoepelend perspectief. 5 mei biedt een kader om vrijheid te begrijpen en van daaruit te beleven. Het gaat om de betekenis van vrijheid voor de Nederlandse samenleving, over de wijze waarop vrijheid en onvrijheid deel uit maken van de Nederlandse nationaliteit: nu, in de toekomst, maar ook in het verleden. Het gaat om de vraag welk gesprek we over vrijheid voeren en hoe we dat gesprek voeren. De vraag die daarbij speelt is:

Hoe over vrijheid te spreken als we de vanzelfsprekendheid ter discussie willen stellen, zonder dat de angst voor onvrijheid overheersend wordt?

Wederkerigheid

De vier varianten van vrijheid die zijn besproken verschillen onderling sterk van elkaar. Ze hebben echter ook een belangrijke overeenkomst, namelijk dat in alle vier de varianten vrijheid wordt gezien als het op een productieve wijze vormgeven van de relatie met anderen: waarin de vrijheid van de één niet meer dan nodig de vrijheid van de ander begrenst of ‘consumeert’, én waarbij die vrijheid een zekere duurzaamheid heeft. Wat de ruimte voor de ander is, is afhankelijk van de vrijheidsopvatting die gehanteerd wordt. Volgens sommigen is de verhouding tot het individu of tot de gemeenschap er één van het creëren van betrokkenheid: van **en**. Van **en** het individu, **en** de gemeenschap. Mijn vrijheid dient in de ruimte (en tijd) samen te gaan met de vrijheidsopvattingen van anderen. De vrijheid van de één mag niet ten koste gaan van de ander, of er moet een zekere afstemming en wederzijdse instemming zijn over beperkingen. Bijvoorbeeld dat er nu sprake is van enige inbreuk, die door de onderliggende partij wordt geaccepteerd, maar dat er later andersom iets vergelijkbaars kan gebeuren. Als de burens het vooraf melden zijn veel mensen bereid om herrie door een eenmalig feestje te accepteren. Ze bellen niet de politie – hoewel ze daartoe het volle recht hebben – maar vertrouwen in de wederkerigheid van hun terughoudendheid.

Dit in tegenstelling tot de onvrijheid waarin de andere partij niet of nauwelijks ruimte krijgt. In dit geval is er sprake van een **of**-relatie. Het gaat dan om de vrijheid van **of** de een, **of** de ander. De vrijheid van de één gaat ten koste van de ander en is daaraan ook bovengeschiedt. Vrijheidsbegrippen sluiten elkaar dan uit. De vrijheid van meningsuiting van de één gaat in dat geval boven de vrijheid van godsdienst van de ander. Of, dichter bij huis, als het genot van harde muziek van de één boven de waardering van nachtrust van de ander wordt geplaatst. Een andere variant is die van de geconditioneerde vrijheid, van **mits/tenzij**. De vrijheid van de een kan dan samengaan met die van de ander mits zij aan bepaalde voorwaarden voldoet, of, vrijheden kunnen niet samengaan tenzij zij aan bepaalde voorwaarden voldoen. Minder exclusief dan ‘of’, maar niet zo vrij als in het ‘en’. Mensen gedragen zich omdat het moet, niet vanuit kennis en waardering voor de ander. Als er geen toezicht is kan de norm snel vervallen, waar deze op basis van ‘en’ waarschijnlijk dieper gedragen zal zijn en daarmee meer robuust is.

De voorbeelden uit de treincoupé laten zien dat we geen waardeoordeel kunnen vellen over de drie mogelijkheden. ‘En’ betekent geen ultieme vrijheid: vaak zal het ook gaan om het zoeken naar onuitgesproken gren-

zen van de eigen vrijheid en van schuiven en schuren langs de randen van de normen van de ander. ‘Mits/tenzij’ en ‘of’ bieden individuen daarentegen helderheid. Het is zoals we soms horen vanuit landen waar het dictatoriale regime is afgezet en een nieuw evenwicht zich moet zetten. De orde van eerst, extern afgedwongen, met allerlei vormen van onvrijheid en gewelddadigheid wordt vervangen door het zoeken naar balans in het ‘en’. Die vaak bovendien vervalt in nieuwe onvrijheid en nieuw ‘of’.

Ik	En	Ander(en)
Wij	vreedzaam, vrijheid	Zij
Hier	Of	Daar
Nu		Later
Nationaal	gewelddadig, onvrijheid	Internationaal
Praktisch	Mits/Tenzij	Legalistisch
Concreet		vrijheid in en onder condities

De cruciale conditie om in elk van de drie varianten van vrijheid te spreken is dat er sprake is van wederkerigheid. Van vrijheid is pas echt sprake als het ruimte *geven* aan de ander beantwoord wordt met het ruimte *krijgen* van de ander. Dat hoeft niet direct en strak afgemeten te zijn, maar het moet naar de smaak van betrokkenen over langere termijn wel in balans zijn. Deze wederkerigheid lijkt in elk van de vier besproken inhoudelijke opvattingen van vrijheid (macht, mens, moraal, markt) als vanzelfsprekend aanwezig. Daarin schuilt de kwetsbaarheid en ook de beperkte praktische toepasbaarheid van de vier opvattingen. Ze werken slechts dan als de daaraan ten grondslag liggende veronderstellingen ook geaccepteerd worden en als iedereen zich conform deze veronderstellingen tot elkaar verhoudt. Als persoon A persoon B ruimte geeft, maar persoon B geeft A helemaal geen ruimte, dan kan A wel handelen conform vrijheidsprincipes, maar dan leeft hij nog niet in vrijheid.

Ter illustratie kunnen we bijvoorbeeld de moraal nemen. Leven conform een universele moraal brengt alleen dan vrijheid als iedereen volgens deze maatstaf leeft. Liegen tegen de Nazi-officier over onderduikers is als iedereen zich aan de Kantiaanse moraal houdt een onmogelijke situatie. Want net als liegen is moorden uitgesloten als geredeneerd wordt volgens universele principes. We zien dat de kwetsbaarheid van de vier varianten in de afwezigheid van de wederkerigheid ligt. De democratie is eveneens een treffend voorbeeld van de kwetsbaarheid. De kwetsbaarheid van de democratie ligt in de onmogelijkheid van de democratie om niet-democratische

politieke initiatieven uit te sluiten. Op die manier biedt het ook een voedingsbodem aan actoren die, als zij aan de macht zijn, de democratie ten val willen brengen of schade willen toebrengen. Wil een democratie de vrijheid borgen dan is het van belang dat alle partijen, ook de niet democratische, toch de democratie als overkoepelend principe omarmen. Alleen het uitbrengen van stemmen en zo tot een meerderheid komen is geen garantie voor het in stand houden van de democratie. Als het democratische ideaal te ver verwijderd is van het individu dan zal stemgedrag niet automatisch de democratie in standhouden. Koppelen we dit terug naar het uitgangspunt waar we mee begonnen zijn, dan zijn er parallellen te trekken tussen de vanzelfsprekendheid van de vrijheid en de vanzelfsprekendheid van de democratie. De democratie maakt vrijheid mogelijk, maar dat gebeurt niet vanzelfsprekend. Hoewel de democratie daar niet expliciet om vraagt, is er een democratisch bewustzijn nodig om de democratie in stand te houden. Dit bewustzijn geldt niet alleen binnen een land, maar gaat ook op tussen landen. Vrijheid gunnen aan landen kan ook betekenen dat naar een land wordt gekeken door de bril van de democratie. De mate van democratisch bewustzijn is dan een referentiepunt voor het beoordelen van de vrijheid in een land.

De gebrekkige aanwezigheid of het geheel ontbreken van de wederkerigheid kan een reden zijn om in te grijpen. In de bovenstaande tabel verschuiven we dan van de *en* naar de *mits/tenzij*, of naar *of*. Hier vindt het balanceren plaats. Hoeveel vrijheid leveren we in om de vrijheid te behouden? Wat zijn de kosten van zekerheid en voorspelbaarheid? Daarbij is een permanent dilemma in de bestendigheid van interventies: door zaken te regelen kunnen we op korte termijn tekorten in de wederkerigheid ondergaan, maar ervaring en theorie van sociale systemen leert ons dat deze effecten als gevolg van reflexiviteit kort zullen zijn. Reflexiviteit betekent hier onder andere dat het toevoegen van nieuwe regels en normen aan het systeem leidt tot intelligentere routes om die nieuwe regels heen. Bovendien verplaatst de motivatie om van een intrinsiek besef van de baten van wederkerige ruimte – en daarmee bestendiging van de eigen vrijheid én die van de ander – naar het naleven van een extern opgelegde norm. Als de handhaving tekort schiet verdwijnt vaak ook het handelen. Mensen slaan bijvoorbeeld aan het frauderen als ze menen daartoe door beperkt toezicht in de gelegenheid te zijn en de pakkans laag is. Dit essay gaat niet over regulering, toezicht en handhaving van vrijheid. Een dag als 5 mei waarop we stilstaan bij de vrijheid biedt mogelijkheden om te reflecteren op de kwetsbaarheid van vrijheid. Interessant daarbij is

dat waar regelgeving (of, mits/tenzij) permanente aandacht, onderhoud en vooral handhaving verdienen, het besef van de intrinsieke waarde van wederkerig gedrag letterlijk een 'klik' of 'knop' kan zijn die omgaat. Mensen beseffen het of niet, en eenmaal geactiveerd is het moeilijk om het besef van de waarde, het belang en het individuele nut van wederkerigheid 'uit te zetten'. Wie regels naleeft is in situaties van anonimiteit (een groep op drift, of alleen zonder toezicht) wellicht geneigd om normen te overtreden. Wie in de regel gelooft als van belang voor één én allen zal dat minder snel doen, zo is althans ons vermoeden. 5 mei is bij uitstek een moment waarop dat intrinsieke besef van wederkerigheid als preambule voor elke vorm van borging van vrijheid expliciet aangezet kan worden.

Variëteit

Het ter discussie stellen van de vanzelfsprekendheid van vrijheid mag dan wenselijk zijn om de vrijheid te borgen, het is allerminst vrijblijvend. In het gesprek zal onvermijdelijk ook de eigen vrijheidsopvatting ter discussie komen te staan. Het is in die zin per definitie een confronterend en daarmee ook ongemakkelijk gesprek. Dat is een paradoxaal element in onze redenering. We stellen dat zwijgzaamheid over vrijheid een gevaar is, omdat het kan leiden tot veronachtzaming van de basis ervan. Maar andersom geldt ook dat overmatige aandacht voor vrijheid een gevaar draagt. Spreken over vrijheid en onvrijheid krijgt al snel het karakter van het markeren van de eigen grenzen, het definiëren van de eigen identiteit en de (vaak vele) 'breekpunten' in de relatie. Dat geeft weliswaar helderheid over de uitgangspunten van de ander, maar grensverzwaring en de accentuering van het 'eigen' en de breekpunten zorgen er bijna vanzelfsprekend voor dat er botsing optreedt. In het gesprek over het concept vrijheid raakt de praktijk ervan dan steeds meer verloren. De debatten over vrijheid hebben dat in praktijk getoond: nooit werd er zo veel, vaak en luidruchtig over vrijheid gesproken. Net zoals oproepen tot 'respect' vaak een gebrek daaraan accentueert leidt het bij herhaling bediscussiëren van de vrijheid tot een per saldo 'netto' verlies daarvan.

De basis van dit ongemak is de ongelijksoortigheid van vrijheidsopvattingen. Met het debat zelf is niet veel mis, het 'probleem' ligt veeleer in de aard van het concept van vrijheid dat in de debatten centraal staat. Vrijheid is geen eenduidig object, waarvan de status en eigenschappen in een debat uitgediscussieerd kunnen worden. Vrijheid is ambigu, veelvormig en object van verschillende interpretaties. De tegenstellingen verdwijnen niet in het gesprek, maar worden daarin juist meer zichtbaar, scherper en meer

expliciet. De boven besproken vrijheden van mens, macht, moraal en markt – die als clusters van verschillende vrijheidsbegrippen kunnen worden gezien – verhouden zich op een ambigue wijze tot elkaar. Aan de ene kant zijn zij complementair, ze vullen elkaar op elementen aan. Door vanuit deze verschillende waardegeladen referentiekaders vragen te stellen over de vrijheid, laat de vrijheid zich vanuit meerdere perspectieven zien. Dat klinkt aangenaam: ‘vanuit meer kanten kijken, om een rijker beeld van vrijheid te construeren’. Maar dat beeld blijkt vervolgens niet zonder praktische gevolgen. Het stellen van deze vragen maakt duidelijk dat vrijheid een gevarieerd begrip is. Dat is een bron van conflict tussen vrijheden. Een vrijheid die uitgaat van het verschil kan en zal leiden tot andere verhoudingen tussen individu en gemeenschap dan een vrijheid die uitgaat van de moraal. De moraal rekent met en op een uiteindelijk universele standaard van wat ‘goed’ is, terwijl het verschil als uitgangspunt ‘het goede’ lokaal, tijdelijk en veranderlijk veronderstelt. Vrijheden kunnen en zullen dus botsen.

Verbale botsingen over vrijheidsbegrippen kunnen dan aanleiding zijn om vrijheden te beperken. Bijvoorbeeld door vrijheid op of vrijheid van in de wet te beperken of juist af te bakenen. Daarmee kan de vrijheid van de ander rechtens de wet, of in maatschappelijke normen, beperkt raken. Soms is dit goed, vaak ook is het middel erger dan de kwaal. Denk aan het Boerkaverbod, waar proportionaliteit geen enkele rol van betekenis meer speelt in het traject van de wetgeving. De wetgeving is een poging om in ieder geval voorlopig ‘closure’ te brengen in een discussie die met grote felheid en intensiteit is gevoerd. Het ter discussie stellen van vrijheid kan er voor zorgen dat vrijheden elkaar in gevaar brengen.

Daarmee is niet gezegd dat gesprekken over vrijheid niet meer mogelijk moeten zijn, of dat de discussies over verschillende vrijheden moeten worden gemedend. De conclusie moet eerder zijn dat het nodig is om aan de discussie eisen te stellen. Er moet ruimte zijn voor onbegrip en kwetsbaarheid. Dat is nodig omdat de verschillende vrijheidsbegrippen uiteindelijk niet tot elkaar te reduceren zijn en omdat vrijheid uiteindelijk broos en vergankelijk is. Het kan kapot, ook zonder buitenlandse interventie en ook vanuit op zichzelf goede en oprechte bedoelingen. Het gesprek over vrijheid kan vanwege de variëteit van het vrijheidsbegrip nooit het karakter hebben van een gesprek om ‘er uit’ te komen. Het maximaal haalbare is het verkennen en met elkaar in balans brengen van de verschillen. Leven met vrijheden gaat om het ruimte maken voor vrijheden die onbegrepen zijn en onbegrepen blijven. In het maken van deze ruimte zit altijd een offer. Mensen schorten hun ‘eigen’ identiteit – hun eigen vrijheid – op, in plaats van deze identiteit op te leggen, zoals bij onvrijheid gebeurt.

Gaan we terug naar de verhouding tussen vrijheid en bevrijding dan zien we dat Bevrijdingsdag allerlei mogelijkheden biedt om stil te staan bij omgangsvormen voor het leven in en met vrijheden. De variëteit – en de vergelijkelijkheid – van de vrijheid kunnen in activiteiten worden aangezet. Belangrijk is daarbij dat de nadruk kan worden gelegd op de positieve connotatie van de variëteit van de vrijheid. Vrijheid is geen zwakke en bedreigde diersoort, die als in een reservaat beschermd moet worden tegen allerlei invloeden van buitenaf. Vrijheid ontleent juist kracht aan een zekere doorleving en intensiteit van de beleving. Het punt daarbij is wel dat de beleving, bijvoorbeeld in het gesprek, niet het karakter heeft van het zoeken naar de allesomvattende oplossing, maar juist gericht is op het leren kennen van de verschillen, tegenstellingen en de onbegrepen overtuigingen van de ander. Niet om van daaruit overtuigd te raken, of anderen te overtuigen, maar om te begrijpen wat de ander drijft. Zodat robuuste balans gevonden kan worden, die – zo leert de theorie van veerkrachtige organisaties en netwerken – buitengewoon sterk en schokbestendig kan zijn.

6

Conclusie: van vanzelfsprekende vrijheid naar spreken over vrijheid

5 mei heeft als dag een uitgelezen symbolische plaats en betekenis om de **vanzelfsprekendheid** van vrijheid te problematiseren. Het is een zegening dat de mate van vrijheid in onze tijd, op onze plaats, zo groot en omvattend is dat we ons het tegenovergestelde – onvrijheid – amper nog voor kunnen stellen. Maar in die zegening schuilt ook een risico, namelijk van argeloosheid en trivialiteit, waarin de vrijheid verloren kan gaan: omdat we de vrijheid van de ander schade aanbrengen en/of doordat we de basis en waarde van onze eigen vrijheid onderschatten en deze te gemakkelijk opgeven voor op de korte termijn aangename externe arrangementen. Het kan comfortabel zijn om een 'en'-relatie, waarbij verschillende vrijheden naast elkaar bestaan, uit te besteden aan bijvoorbeeld de overheid, door iets wat we eerder samen in interactie overeenkwamen vast te leggen in een regel. Maar daarmee beperken we zelfgekozen de vrijheid die een groter goed is dan de verzameling regels die samen het maatschappelijk verkeer ordenen. Vrijheid is meer dan gedragsregulering. Een gevaar van de vanzelfsprekendheid is dat we het bij besef van de onderliggende diepere waarden daartoe reduceren.

Juist vanwege die voor de hand liggende vanzelfsprekendheid – het gaat toch goed! – is de verbinding met 4 mei en de Tweede Wereldoorlog van onschatbare waarde. Het spiegelt hoe op betrekkelijk korte temporele afstand, hier ter plaatse, onvrijheid zich manifesteerde en het leven van mensen die we kenden (opa's, oma's, familieleden of figuren uit boeken of films over de Tweede Wereldoorlog). Daarmee wordt de onvrijheid weer even invoelbaar en de vrijheid in ieder geval tijdelijk bewust beleefd.

Tegelijkertijd biedt de overgang van 5 mei naar de andere dagen van het jaar de uitgelezen mogelijkheden om de vanzelfsprekendheid te relativëren door de verbinding met elders en de toekomst. De feestelijkheid van

5 mei biedt voldoende waarborgen tegen activisme en absolutering, omdat een feest slechts bestaat als er wederkerigheid en variëteit bestaan. 5 mei moet een manifestatie van vrijheid zijn, maar kan nooit een uitdrukking worden van één absoluut en opgelegd vrijheidsbegrip. Niet de eenheid van allen, maar juist de mogelijkheid om af te kunnen wijken staan er centraal. Overigens geheel in lijn met de wijze waarop de festiviteiten en evenementen nu al vorm krijgen.

Wat moet worden gevierd op 5 mei is de bevrijding van de onvrijheid in het scherpe bewustzijn dat deze steeds kan terugkeren en elders nog bestaat. Daaruit volgt een belangrijke les: vrijheid is nooit vanzelfsprekend en moet worden geborgd. De vier verschijningsvormen van vrijheid die in dit essay zijn belicht geven aangrijpingspunten om de viering van de vrijheid steeds te thematiseren. Burgerschap moet worden gevierd in het bewustzijn dat daarvoor condities en beperkingen gelden. Vrijheid is ook steeds vrijheid van handelen en de mogelijkheid om af te wijken. Een open economie is daarvan een uitdrukking en een voorwaarde. Politiek moet de democratische rechtsstaat worden gevierd. Die beschermt de burger en zijn verbanden en bindt de staat aan wet en recht. In het licht van deze verschijningsvormen kan dan steeds opnieuw de vraag worden gesteld, wat de universele waarde die vrijheid is, wat het eigenlijk betekent voor het individuele handelen.

Vrijheid moet vanzelfsprekend zijn. De verdienste van de vrijheid kan nooit het probleem zijn. Maar precies daarom is het nadenken over borging noodzakelijk. Dat markeren we op 5 mei, nadat we op 4 mei oorlogsslachtoffers en onvrijheid herdenken die oorlog en bezetting ons hebben gebracht en die elders bestaat en hier weer terugkeren kan. Opdat we ons vredig en in vrijheid tot elkaar kunnen verhouden. Met grote verschillen, maar ook met de wederkerige ruimte om die te ontplooiën. Als we vrijheid willen vieren, zullen we hem moeten borgen.

Literatuurlijst

- Hannah Arendt, 1994 [1958], *Vita Activa: de mens: bestaan en bestemming*.
Utrecht: Het Spectrum.
- Isaiah Berlin, 1996 [1958]. *Twee opvattingen van vrijheid*.
Amsterdam: Boom.
- Hans Boutellier, 2005, *Leven in de risicosamenleving*.
Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Rutger Claassen, 2011, *Het huis van de vrijheid: een politieke filosofie voor vandaag*. Amsterdam: Ambo.
- Joep Dohmen en Maarten van Buuren, 2011. *De prijs van de vrijheid*.
Denkers en schrijvers over moderne levenskunst.
Amsterdam: Ambo.
- Halleh Ghorashi, 2010, *Culturele diversiteit: Nederlandse identiteit en democratisch burgerschap*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Immanuel Kant, 2006 [1788], *Kritiek van de praktische reden*.
Amsterdam: Boom.
- Claude Lefort, 1992 [1980], *Het democratisch tekort: over de noodzakelijke onbepaaldheid van de democratie*. Meppel: Boom.
- Bernard Mandeville, 2008 [1732], *De fabel van de bijen*.
Rotterdam: Lemniscaat.
- Jos De Mul, 2011. *Paniek in de polder: populisme en polytiek in Nederland*.
Zoetermeer: Klement.
- Adam Smith, 2010 [1759]. *The theory of moral sentiments*.
New York: Penguin.
- Adam Smith, 1993 [1776], *An inquiry into the nature and the causes of the wealth of nations*. Oxford: Oxford University Press.

5 mei-lezingen¹

- Beatrix Stichting, *Collectieve Propaganda van het Nederlandse Boek & Nationaal Comité* 4 en 5 mei, Amsterdam.
- Wim Van de Donk (2008), *De bedoeling van bevrijding*,
Stichting Collectieve Propaganda van het Nederlandse Boek
& Nationaal Comité 4 en 5 mei, Amsterdam.
- Jaap de Hoop Scheffer (2011), *Vrijheid meer dan een bericht*,
Stichting Collectieve Propaganda van het Nederlandse Boek
& Nationaal Comité 4 en 5 mei, Amsterdam.
- Frits Korthals Altes (2001), *Vrijheid is leven zonder angst*,
Stichting Collectieve Propaganda van het Nederlandse Boek
& Nationaal Comité 4 en 5 mei, Amsterdam.
- Bernard de Montferrand (1999), *Vrijheid maak je met elkaar*,
Stichting Collectieve Propaganda van het Nederlandse Boek
& Nationaal Comité 4 en 5 mei, Amsterdam.
- Carl Niehuis (1998), *Vryheid, Ja!...maar wat dan*,
Stichting Collectieve Propaganda van het Nederlandse Boek
& Nationaal Comité 4 en 5 mei, Amsterdam.
- Jan Pronk (2007), *Vrijheid zonder grenzen*,
Stichting Collectieve Propaganda van het Nederlandse Boek
& Nationaal Comité 4 en 5 mei, Amsterdam.
- ZKH Prins van Oranje (2005), *Aan de vrijheid verplicht*,
Stichting Collectieve Propaganda van het Nederlandse Boek
& Nationaal Comité 4 en 5 mei, Amsterdam.
- Alexander Rinnooy Kan (2003), *Vrijheid is niet te koop*,
Stichting Collectieve Propaganda van het Nederlandse Boek
& Nationaal Comité 4 en 5 mei, Amsterdam.
- Cynthia Schneider (2000), *Vrijheid geef je door*,
Stichting Collectieve Propaganda van het Nederlandse Boek
& Nationaal Comité 4 en 5 mei, Amsterdam.
- Frans Timmermans (2009), *Vertel me wie ik ben*,
Stichting Collectieve Propaganda van het Nederlandse Boek
& Nationaal Comité 4 en 5 mei, Amsterdam.

¹ De vijf mei lezingen zijn geselecteerd op basis van de uiteenlopende vrijheidsbegrippen die hierin aan bod kwamen.

Over de NSOB

Nederlandse School voor Openbaar Bestuur

De Nederlandse School voor Openbaar Bestuur (NSOB) verzorgt sinds 1989 hoogwaardig postacademische opleidingen. In dat jaar besloten de Universiteit Leiden en de Erasmus Universiteit Rotterdam tot de oprichting van de Nederlandse School voor Openbaar Bestuur. Sinds juli 1995 participeren behalve de Universiteit Leiden en de Erasmus Universiteit Rotterdam ook de Universiteit Utrecht, de Universiteit van Amsterdam, de Technische Universiteit Delft, de Universiteit van Tilburg en de Vrije Universiteit Amsterdam in de NSOB. Vanaf haar aanvang streeft de NSOB ernaar om met geavanceerde en uitdagende opleidingen voor het topsegment van het management in openbaar bestuur en publieke sector bij te dragen aan een hoogwaardig openbaar bestuur.

De opleidingen van de NSOB onderscheiden zich door geavanceerde didactische concepten, een excellent docentenkorps van top-wetenschappers en vooraanstaande professionals uit de praktijk en intensieve en kleinschalige onderwijsvormen. De opleidingen bieden een mix van cognitieve verdieping, theoretische en professionele reflectie, oefening in professionele en persoonlijke competenties, toepassing van kennis en inzichten in complexe advies- en onderzoeksopdrachten. De opleidingen zoeken de grenzen van weten en kunnen op en dagen de deelnemers uit hetzelfde te doen.

De NSOB is sinds 2006 niet alleen een hoogwaardig opleidingsinstituut voor de publieke sector, maar tevens een *denktank*. In die functie wil de NSOB bijdragen aan kennisontwikkeling voor en over openbaar bestuur en publieke sector. Het gaat daarbij om strategische vragen over beleidsinhoud en sturingsrelaties, over verschuivende verhoudingen tussen private, publieke en politieke domeinen en over de vormgeving en instrumentering van veranderingen in die domeinen.

De NSOB werkt aan vragen die worden aangereikt door opdrachtgevers uit openbaar bestuur en publieke sector, maar ook aan vragen die voortkomen uit autonome wetenschappelijke en professionele reflectie. De NSOB biedt ruimte en inspiratie voor gasten uit de praktijk en de wetenschap, tijdens en na hun loopbaan. De NSOB organiseert publieke debatten en verzorgt wetenschappelijke en professionele publicaties.

